

УДК 622.33 (477) (091)

Шебаніц Діана Миколаївна (1979 р. н.). У 1992 р. закінчила історичний факультет Маріупольського державного гуманітарного інституту. Аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету. Тема кандидатської дисертації – “Соціально-економічний розвиток Донбасу (друга половина XIX – початок XX ст.): історіографія проблеми”.

РОЗВИТОК ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В СЕРЕДИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті розглянуто історіографію вугільної промисловості Донбасу середини XIX – початку XX ст. Автором проаналізовано наукові, публіцистичні та статистичні праці за проблемно-хронологічним принципом. У праці виділяють три основних періоди історіографії: дореволюційний, радянський та сучасний (з 90-х рр. XX ст. – до сьогоднішнього дня). У пропонованій статті автор здійснив усебічний аналіз історичних поглядів з кожного періоду.

В статье рассмотрена историография угольной промышленности Донбасса середины XIX – начала XX ст. Автором проанализированы научные, публицистические и статистические работы за проблемно-хронологическим принципом. В работе выделено три основных периода историографии: дореволюционный, советский и современный (с 90-х гг. XX ст. – до сегодняшнего дня). В данной статье автор совершил всесторонний анализ исторических взглядов по каждому периоду.

This work considers historiography of coal-mining industry of Donbass from the middle of the XIX – beginning of the XX century. The author has analyzed scientific, publicist and statistic works on problem-chronological principle. Three main periods of historiography have been selected in this work: pre-revolutionary, soviet and modern one (from 90th of the XX century-till today). In this very paper the author has investigated detailed analysis of historical views about every period.

Вагоме місце серед наукових досліджень української та російської історіографії посідають питання становлення та розвитку вугільної галузі в Донбасі. Впродовж XIX-XX ст. було опубліковано багато наукових, публіцистичних та статистичних праць, у яких висвітлюються різні аспекти зазначеної теми. Сьогодні з'являється все більше публікацій з історії розвитку Донецького регіону, що свідчить про неабиякий інтерес до регіону в суспільстві, а також визначає актуальність тематики.

Метою даної статті є дослідження розвитку історіографії вугільної промисловості Донбасу,

оскільки як самостійна в науковій літературі зазначена тема не розроблялась.

Вважаємо доцільним виділити три періоди в історіографії розвитку вугільної промисловості Донбасу: I – дореволюційний (до 1917 р.); II – радянський (1918-1990-ті рр.); III – новітній, або часу незалежності (з 90-х рр. XX ст. до сьогоднішнього дня).

Розвитку економіки України в цілому й Донецькому басейну зокрема присвячено чимало наукових досліджень. У 60-70-х рр. XIX ст. з'явилися праці, що характеризують стан і перспективи розвитку промисловості Донбасу. Їх авторами були вчені-

геологи й гірничі інженери: В. Палетика, Г. Гельмерсен, П. Македонський, А. Мевіус [1] та інші.

У період розвитку вугледобування в регіоні та разом із становленням вугільної промисловості в наукових дослідженнях все більше уваги приділяється висвітленню становища кам'яновугільної галузі. Наприкінці XIX ст. посилюється інтерес до проблем розвитку регіону, що позначилося появою нових досліджень. Так, з'явилися праці Н. Авдакова, К. Верховського, В. Добролюбова, А. Кеппена, Е. Рагозіна [2]. Автори розглядали актуальні проблеми розвитку гірничої, гірничозаводської та металургійної промисловості Півдня України. Вугільній та металургійній промисловості Донбасу присвятив 2-й том своєї праці Б. Брандт "Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны" [3].

На початку XX ст. виходять праці О. Скочинського, С. Попова, А. Терпигорєва [4], у яких приділяється увага гірничій промисловості, вугледобуванню, технічному обладнанню на шахтах та соціальним аспектам проблеми.

Питання технічного вдосконалення процесів вуглевидобутку розв'язували видатні фахівці гірничої справи І. Тіме, О. Скочинський [5], які активно працювали у напрямі зменшення ризиків під час ведення добувних робіт та поліпшення техніки безпеки на шахтних спорудах. До цієї ж проблеми у зв'язку із збільшенням нещасних випадків внаслідок пожеж, вибухів газу та вугільного пилу неодноразово у своїх публікаціях зверталися і С.А. Негребецький, А. Кржижанівський, Д. Васильєв та ін.[6].

Плідними є розробки теми Донецького кам'яновугільного Басейну Л. Лібермана [7]. Автор зібрав багатий фактичний матеріал, опрацював статистичні дані, висвітлюючи різні аспекти гірничодобувної промисловості, залізничного будівництва, розвитку металургії. Він поетапно розглянув історію розвитку та взаємозв'язку цих галузей промисловості в Донецькому регіоні.

Вагомий матеріал надає нам праця П. Фоміна "Горная и горнозаводская промышленность Юга России" [8]. Робота видана у чотирьох томах. Перший том розкриває історичне минуле гірничої та гірничозаводської промисловості Півдня Росії, що доведена до кінця 70-х років, коли завершився період посиленого залізничного будівництва на півдні Росії, який змінив промислову структуру Донецького Басейну. Другий том був присвячений 80-м та 90-м рокам XIX ст., третій – 90-м рокам і четвертий – доведено до 1914 р.

П. Фомін докладно описує розташування кам'яновугільних рудників, показує систему розробки вугілля та дає йому характеристику. Також автор наводить приклади подальшої реалізації кам'яновугільної продукції.

Дореволюційна історія Донецького басейну поділяється на два періоди: до та після проведення залізниці в 70-х рр. XIX ст. Перший період характеризується надзвичайно повільним розвитком кам'яновугільної промисловості Донбасу, яка мала лише місцеве значення. Тільки з проведенням залізниці

в 70-х рр. XIX ст. у Донецькому регіоні починається період стрімкого промислового розвитку.

Ґрунтовний матеріал з вугільної промисловості та проведення залізничної дороги міститься в книзі "По Екатеринославской железной дороге" [9]. Акцент зроблено на діяльності англійського підприємця Дж. Юза.

У 1893 та 1902 році публікуються енциклопедичні видання [10], у яких багато фактичного матеріалу з історії заснування та розвитку залізниць і вугільної промисловості, наводяться дані про територіальні межі знаходження гірських порід та їх характеристика. Надаються статистичні дані щодо кількості видобутого вугілля з 1880 по 1892 р. [11].

Цікавий матеріал щодо розвитку вугледобувної промисловості містять "Труды XXXVI съезда горнопромышленников Юга России" [12]. У цьому виданні наведені звіти та доповіді Ради гірничо-промисловців та Ревізійної комісії за 1909-1912рр. Статистичні дані показують кількість імпортованого вугілля, що свідчить про зростання попиту на паливо. На Радах розглядалися питання порятунку на копальнях та стан технічного обладнання. Наведені таблиці прибутку та витрат за 1911-1912 роки на копальнях Донецького регіону.

На початку XX ст. видається "Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому Бассейну" [13], де дається перелік всіх заводів, фабрик, товариств з ретельним описом їх продукції. Описуються міста та населенні пункти Донецького регіону, де розвинута вугледобувна промисловість та металургія.

Особлива цінність дореволюційних досліджень полягає в тому, що їх автори були свідками та безпосередніми учасниками всіх процесів. Недоліком цих праць є слабка джерельна база. До того ж, дослідження проводились переважно у загальноросійському масштабі, регіон розглядався епізодично. Але все ж саме дореволюційні дослідники заклали базу для подальшого вивчення цієї проблеми.

Ряд відомих українських істориків на початку 20-х р. XX ст., серед яких М. Яворський, М. Слабченко, А. Оглоблін, друкують наукові дослідження з економічної історії України XIX – початку XX ст., а також соціальних процесів за часів формування капіталістичних відносин [14]. Особливості формування шахтарського складу на вугледобувних підприємствах Донбасу, утворення шахтарських селищ, становище шахтарів у дореволюційній Росії вивчалися Л. Ліберманом, Ю.І. Гессеном, В. Ренке [15]. І хоча всі вказані праці мають дещо тенденційний характер, оскільки мали доводити переваги нового суспільного ладу та індустріалізації над капіталістичними відносинами, утім містять доволі цікаві фактичні матеріали, які у порівнянні з більш пізніми науковими розвідками та архівними матеріалами дають змогу звернути увагу на складні та суперечливі питання становлення вугільної галузі в Донбасі загалом.

У 30-х – 40-х рр. ми спостерігаємо послаблення інтересу до вивчення історичних аспектів розвитку

вугільної промисловості Донбасу. Лише в повоєнні часи з послабленням сталінської тоталітарної системи дослідження проблем економічної історії кінця XIX – початку XX ст. поступово повертається до кола актуальних проблем радянської історіографії.

Розвиток промисловості, транспорту й торгівлі як окремих районів, так і України взагалі у другій пол. XIX – поч. XX ст. представлено у двотомній праці О.О. Нестеренка [16]. На основі узагальнюючих даних у ній розглядаються закономірності поступової еволюції промисловості, простежуються зміни, які відбувалися в окремих її галузях під впливом промислового перевороту в країні, аналізується економічна політика царизму. Автор також приділяє велику увагу зародженню і розвитку залізничного, морського й річного транспорту. У роботі наведено багато таблиць на основі статистичного матеріалу, які представляють велику наукову цінність для вивчення становлення й розвитку промисловості в Україні.

Промисловість України, зокрема Донецький регіон, розглядався в праці “Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР” [17]. Тут аналізується швидкий ріст шахтарських містечок, умови праці робітників, розвиток вугільної промисловості, надаються статистичні дані щодо приросту добутого вугілля у 2-й пол. XX ст., наводиться порівняльна характеристика вугільного виробництва в Європі.

Низку узагальнюючих праць з історії розвитку вугільної промисловості Донецького басейну та чорної металургії підготував Г.Д. Бакулев [18]. Він багато приділяв уваги будівництву залізниць, розвитку металургії та вугільної промисловості Донбасу. Наводяться відомості про тісний взаємозв'язок цих головних галузей промисловості – вугільної та металургійної. Відзначається, що темпи залізничного будівництва перебільшували в 70-х роках XIX ст. обсяги та темпи залізничного будівництва навіть у розвинених капіталістичних державах. Бакулев Г.Д. вказував на те, що залізниці в Росії будувались за державні кошти й належали державі; також наводяться статистичні дані щодо будівництва залізниць в Росії до першої світової війни. Автор аналізував концентрацію виробництва та стан технічного обладнання на копальнях Донецького регіону, проводив порівняльний аналіз видобутку вугілля за 1861-1914 рр. в Росії, Донбасі, Царстві Польському. Бакулев Г.Д. характеризував появу та розвиток монополій, а також її вплив на розвиток вугільної промисловості Донбасу.

На початку 50-х рр. побачила світ праця Д. Шполянського [19], у якій проаналізовано особливості монополізації вугільно-металургійної промисловості Півдня Росії на початку XX ст. Протягом 1948-1956 рр. П. Ляшенко було опубліковано 3 томи “Історії народного господарства”, де автор надавав значної уваги особливостям формування вугільної галузі в Донбасі в загальному контексті становлення народного господарства нашої країни [20].

Подальшому вивченню промисловості Півдня України присвячені монографії С.І. Потолова, Б.М. Орловського, Т.І. Дерев'янкін [21]. У першій праці на значному фактичному матеріалі висвітлено розвиток вугільної промисловості Донбасу у другій половині XIX ст., а також формування робітничого класу. Робота Б. Орловського розв'язує важливі питання виникнення та розвитку залізничного виробництва в Україні в епоху промислового росту та заснування і діяльність монополістичних об'єднань. У праці Т. Дерев'янкін розглядається промисловий переворот та його вплив на всі аспекти товариських відносин.

Важливі проблеми розвитку промисловості в Україні висвітлені в монографіях О. Парасунька та І. Гуржія [22]. Так, у дослідженні О. Парасунька детально розглянуто розвиток важливих галузей промисловості Півдня України, а також положення та боротьба робітників в 60-90-х рр. XIX ст. У книзі І. Гуржія показані російсько-українські економічні зв'язки, простежено розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі в системі всеросійського ринку.

У 1980 р. виходить стаття В. Крутикова, у якій дається хронологічна характеристика статистичних джерел соціально-економічної історії України 1861-1900 рр. [23]. Тут детально розглянута промислова статистика, створена на ґрунті офіційної, земської, а також статистичних видань представницьких організацій. Важливе значення має фабрично-заводська статистика, об'єктом вивчення якої були гірничозаводська статистика, яка охоплювала вугільну, металургійну та залізничну промисловість. Давалась характеристика технічному обладнанню фабрик та заводів, виробництву та продажу виготовленої продукції, фінансовому становищу заводів.

Автор виділяє статистичні “Своди”, у яких містилися відомості про всі галузі промисловості. У цей період виходили “Збірники”, у яких відображалися питання важкої промисловості України, у першу чергу, вугільної та металургійної. Однак принциповий недолік промислової статистики – її залежність від власників заводів і шахтовласників.

Впродовж 60-70-х років продовжується процес створення краєзнавчої літератури, насамперед стосовно розвинених міст і містечок регіону. З'являються історичні дослідження Донецька, Луганська, Макіївки та ін. Слід підкреслити, що їх загальний науковий рівень вельми невисокий, опрацьована джерельна база обмежена, в основу покладені спогади працівників гірничої та металургійної промисловості Донецького регіону [24].

У 80-ті рр. з'являються узагальнені дослідження, присвячені безпосередньо вивченню розвитку історії економіки України. Серед них, перш за все, слід виділити десятитомну працю “Історія Української РСР” [25], 26-томну “Історію міст і сіл УРСР” [26]. У цих виданнях містяться важливі свідчення з історії металургійних заводів і шахт, утворення заводських поселень, лікарень, шкіл тощо. Значний інтерес також становить видана у двох томах “История рабочих Донбасса” [27]. В. Бовикін у

80-ті роки публікує три монографії [28], де він продовжує досліджувати різноманітні аспекти економічного розвитку Росії початку ХХ ст. У праці порівнюється динаміка розвитку металургійної і кам'яновугільної промисловості в цілому по країні й регіоні, який досліджується нами. Дані В. Бовикіна базуються на широкій джерельній базі.

У 1990 р. виходить збірник документів і матеріалів [29], у якому зібрано багато фактичного матеріалу про будівництво залізничної дороги, аналізуються тривалість робочого дня, питання працевлаштування (зайнятість та, навпаки, безробіття), динаміка заробітної праці та прибутку робітників вугільної промисловості Донбасу.

Третій період розвитку історіографії охоплює 90-ті рр. ХХ ст. і до сьогодні. Проголошення Україною незалежності дало новий імпульс вивченню цієї теми, розширило можливості й напрямки досліджень. Звільнені від ідеологічного пресу сучасні історики перебувають у стані пошуку об'єктивних підходів до проблем вугільної промисловості Донбасу в історіографії ХІХ-ХХ ст. Яскравим прикладом проблем становлення української історіографії в молодій незалежній державі стала краєзнавча історіографія останнього десятиріччя. Вона пройшла шлях від надто довгого картання недоліків та ідеологічної залежності радянських досліджень до піднесено патріотичної низки публікацій.

Розвинутість Маріупольського морського порту також мала вплив на розвиток вугільної промисловості в Донбасі. Прагнення міст Причорномор'я використовувати донецьке вугілля на своїх підприємствах та комунальних господарствах привело до збільшення видобутку вугілля в Донецькому басейні та його перевезення з Маріуполя до портів Чорного моря. Детально характеризує морські перевезення по Азовському морю в кінці ХІХ – початку ХХ ст. В. Павлій у своїй праці “Азовское море: очерки истории торгового и военного мореплавания” [30]. У 1995 р. видається “История Донецкого края в документах и материалах” [31]. Опубліковані документи охоплюють період ХVІІ – початок ХХ ст. Надаються статистичні відомості щодо металургійної та заводської промисловості Бахмутського повіту. Хронологічно були висвітлені етапи економічного розвитку Донбасу В. Подовим і В. Куріло в дослідженні “История Донбасса. Век ХІХ-й” [32]. Авторами аналізуються історіографія теми, а також розвиток вугільної промисловості регіону, залізничне будівництво та розвиток металургії Донецького басейну. Луганські дослідники створюють “Историю родного края” [33], де послідовно розкривається розвиток вугільно-металургійного будівництва Донецького басейну. Висвітлено роль іноземних підприємців у розвитку промисловості регіону, заохочування робітничих кадрів та соціальне становище працівників. Надзвичайно цікавий фактичний матеріал з історії промисловості Донецька

наведено в дослідженні В.П. Стьопкіна [34]. Основною заслугою краєзнавчих праць останнього десятиріччя є заповнення великої кількості “білих плям”, що мали місце в попередній період. Водночас історики-краєзнавці не використали всі можливості пізнання історії свого краю.

Вихід у світ дослідження Василя Вериги [35] свідчить про позитивні зміни в українській історіографії останніх років. Настає час осмислення багатющого фактичного матеріалу на нових методологічних засадах і створення справді наукової концепції історії України. Дослідження В. Вериги вирізняється детальним аналізом економічного становища українських земель. На основі багатого фактичного матеріалу автор доводить колоніальний статус української економіки, звертає увагу на фінансову й торговельну політику держав-завойовників, спрямовану на обмеження участі українців в економічному житті країни. Публікуються праці фахівців з історії В. Сарбея, Я. Грицака, у яких висвітлюються деякі аспекти промислового формування Донецького басейну в дорадянський період [36]. На початку ХХІ ст. плідно працював над цією темою О. Реєнт, його роботи виділяються глибиною аналізу соціально-економічних проблем України в Російській імперії [37]. Автор розкриває формування важкої індустрії й добувної промисловості України пореформеної доби, також висвітлює становище робітників і наводить вагомий статистичні дані щодо Донецького регіону.

Різноманітні проблеми економічної історії Донеччини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стали об'єктом для ряду дисертаційних праць, у яких було висунуто ряд конструктивних підходів. Заслужують на увагу докторські дисертації та монографії А.М. Міхненка, І.В. Довжука; кандидатські дисертації М. Антоненка, О. Щербініної [38]. У цих дослідженнях було введено до наукового обігу значний обсяг емпіричного матеріалу, який тривалий час був недоступним для більшості українських учених, бо зберігався у закритих фондах архівів, музеях.

Таким чином, можна зробити висновок, що вже два століття питання розвитку вугільної промисловості Донбасу привертає увагу істориків. І українські, і російські дослідники провели величезну роботу з опрацювання архівних та статистичних матеріалів з різних аспектів питання вугільної галузі Донецького регіону. Однак концептуальні напрямки істориків все ж таки змінювались. Праці дореволюційного періоду були менш упереджені, а в період радянської доби розвиток економіки України розглядався в загальноросійському масштабі. Після проголошення незалежності України на початку 90-х рр. ХХ ст. в історичних дослідженнях розвитку економіки Донбасу сталися кардинальні зрушення. Були відкинута ідеологічні штампи та обмеження радянського часу. Незважаючи на величезну кількість досліджень з обраної теми, її не можна вважати розкритою в повній мірі. На сьогодні немає узагальнюючої праці, у якій би комплексно розглядалася окреслена

ЛІТЕРАТУРА

1. Палетика В.А. О железной промышленности России. – СПб., 1862; Гельмерсен Г.П. О местонахождении каменного угля в России. – СПб., 1864; Македонский П. Донецкий рудно-угольный край и необходимость общего развития частной горной промышленности на Юге России. – М., 1869; Мевуис А. Будущность горнозаводского промысла на Юге России. – СПб., 1867.
2. Авдаков Н.С. Краткий статистический обзор донецкой каменноугольной промышленности. – Харьков, 1896; Верховский К. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно. – СПб., 1898; Кеппен А.П. Историко-статистический обзор промышленности. – СПб., 1882; Добролюбов В.А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых. – Ч. 1. – СПб., 1888; Рагозин Е.И. Железо и уголь на Юге России. – СПб., 1895.
3. Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитие страны. – СПб., 1889. – Т. 2.
4. Попов С. Описание одного каменноугольного рудника. – Харьков, 1906; Терпигорев А.М. Описание Донецкого бассейна. (Разработка месторождений). – Екатеринослав, 1914-1915. – Т. 2. – Вып. 1-2.
5. Тиме И. Современное состояние техники на южнорусских горных заводах и рудниках // Горный журнал. – 1909. – Т. 4; Його ж. Несчастные случаи с рабочими на горных заводах и рудниках // Там само. – 1898. – № 21; Його ж. К вопросу о гремучем газе // Там само. – 1899. – № 11; Скочинский А.А. Взрыв гремучего газа в Нариевском руднике // Горный журнал. – 1914. – № 10; Його ж. Краткий обзор взрывов гремучего газа в рудниках за трехлетие с 1904 по 1906 год включительно // Горный журнал. – 1908. – № 11; Його ж. Случай спасения нескольких рабочих после взрыва газа, исключительно благодаря наличности на руднике респираторов и спасательной команды // Горный журнал. – 1913. – № 1-2.
6. Негребецкий С.А. и др. О пожаре на Анненском руднике г. Успенского 13 декабря 1902 г. – Екатеринослав: Вестник Юга, 1903; Його ж. О пожаре на руднике г. Успенского // Известия общества горных инженеров. – 1903. – № 6; Васильев Д. Заметка о рудничных газах // Там само. – 1891. – Т. 1-2; Кржижановский А. О рудничных пожарах // Там само. – 1896. – Т. 2. – № 5-6; О самовозгорании углей // Там само. – 1892. – № 12.
7. Либерман Л. В каменном царстве. – Петроград, 1918.
8. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. – Т. I. – Харьков, 1915.
9. По Екатеринославской железной дороге. – Вып. I. – Екатеринослав, 1903.
10. Энциклопедический словарь / Авт. кол. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. – СПб., 1893. – Т. XXI; Большая Энциклопедия. – Т. VIII. – С. – Петербург, 1902.
11. Энциклопедический словарь / Авт. кол. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. – СПб., 1893. – Т. XXI. – С. 21.
12. Труды XXXVII съезда горнопромышленников Юга России. – Т. II. – Харьков, 1913.
13. Певзнер М.А., Новоминский А. Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому Бассейну. – Екатеринослав, 1914.
14. Яворський М. В епоху капіталізму: У 3-х т. – Харків – Полтава, 1924-1925; Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: У 3-х т. – Одеса, 1925-1929; Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. – К., 1925.
15. Гессен Ю.И. История горнорабочих СССР. – Т. 1-2. – М. – Л., 1926-1929; Либерман Л.В. В угольном царстве. – М., 1924; Либерман Л.В. В стране черного золота; Ренке В. Характеристика рабочего состава промышленных предприятий ДонУгля // Хозяйство Донбасса. – 1924. – № 7-8.
16. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К., 1952; Його ж. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. – М., 1954.
17. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954.
18. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М., 1955; Його ж. Черная металлургия Юга России. – М., 1953.
19. Шполянский Д.И. Монополии угольно-металлургической промышленности Юга России в начале XX в. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.
20. Лященко П.И. История народного хозяйства: В 3-х т. – М., 1948-1956.
21. Историография истории Украинской ССР / Ред. кол. И.С. Хмель, Н.Н. Варварцев, А.В. Лихолат. – К. – 198.
22. Парасушко О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX в.). – К., 1963; Гуржий І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968.
23. Крутиков В.В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861-1900). – Ч. 1. – Днепропетровск, 1980.
24. Донецк: Историко-экономический очерк. – Донецк, 1969; Книга о Донбассе: Природа. Люди. Дела / Сост. С.П. Булкин, М.Е. Мионов. – Донецк, 1972; Книга о Донбассе. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Донецк, 1977; Луганск: Исторический очерк. – Донецк, 1969; Запорожец М.Я. Макеевка: Историко-краеведческий очерк. – Донецк, 1978.
25. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10 кн. – К., 1978. – Т. 3.
26. История городов и сел. Украинской ССР: В 26 т. Ворошиловградская область. – К., 1976; Донецкая область. – К., 1976.
27. История рабочих Донбасса: в 2-х т. – К.: Наукова думка, 1981.
28. Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России. – М.: Наука, 1984; Бовыкин В.И. Организационные формы финансового капитала в России. Промышленность и банки в конце XIX-XX вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1986; Бовыкин В.И. Россия на кануне великих свершений. – М.: Наука, 1988.
29. Робітничий рух на Україні (1885-1894 рр.): збірник документів і матеріалів / Ред. кол. О.А. Парасушко, Н.Ф. Врадій, Л.З. Гісцова та ін. – К., 1990.
30. Павлий В. Азовское море: очерки истории торгового и военного мореплавания. – Мариуполь, 1994.
31. История Донецкого края в документах и материалах XVII – начала XX в. Донецк: Донецкое обл. главное управление образования, Донецкий государственный обл. архив, ДонГУ, Донецкий обл. институт последиplomного образования. – 1995.
32. Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса. Век XIX-й. – Луганск: Альма матер, 2001.
33. Горелик А.Ф. История родного края. – Ч. II. – Луганск, 1997.
34. Степкин В.П. Иллюстрированная история Юзовки-Сталино. – Донецк, 2002.
35. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996.
36. Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): В 3-х ч./ Видп. ред. В.Г. Сарбей. – К., 1999. – Ч. 1. – С. 61-123; Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 2000.
37. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Інститут історії України НАН України. – К., 2003.
38. Антоненко М.І. Заселення Донбасу: соціально-економічні та етносоціальні аспекти (середина XIX – початок XX століття) / Автореф. дис. канд. істор. наук. – Дніпропетровськ, 1994; Щербініна О.В. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу та Придніпров'я (1861-1914) / Автореф. дис. канд. істор. наук. – Донецьк, 2001; Міхненко А.М. Новітня історія Донецького басейну наприкінці XIX – першій половині XX століть / Автореф. дис. докт. істор. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – 48 с.; Довжук І.В. Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / Автореф. дис... доктора істор. наук. – Донецьк, 2004. – 39 с.